

EL TERRORISME D'ETA

José Ramón Recalde

Ex conseller del Govern basc

Ponència transcrita, pronunciada en castellà

Un forat negre rodejat per una circumferència d'acer. L'orifici de sortida del canó d'una pistola va ser el primer que vaig veure en sortir del cotxe. Després va sonar el tret i vaig sentir l'impacte al cap, em vaig girar i em vaig deixar caure al cotxe sobre la María Teresa. Què ha estat? va preguntar ella. Un tret, vaig contestar. Però a qui han disparat? A mi. La persona que va disparar –no recordo res més que un líquid clar– no sé si era home o dona; havia fugit. Obrírem la porta i pujàrem les escales fins a la primera planta, vaig seure a una cadira de la cuina i vaig indicar a la meva dona el telèfon d'urgències al qual havia de trucar i que no recordava el número. Després ja no recordo com vam trucar els fills. Vaig sentir-me dèbil i vaig estrènyer-li la mà a la meva dona pensant que em moria. No li vaig dir però ella, segurament per animar-me i per animar-se, afirmà “d'un tret a la boca no es mor ningú”. Vaig pensar, en un moment, en tota la meva vida, en el que havia fet, en el que podia haver fet i no havia fet. Al cap de poc va arribar l'ambulància i em vaig deixar portar. Era un quart de nou de la tarda del dia 14 de setembre del 2000. Un mes abans havia complert jo setanta anys.

Començo amb aquest relat perquè si vaig a parlar d'ETA i la violència, vaig a parlar d'un tema que està creat, que està desenvolupat, al voltant de la meva pròpia biografia. Això és el que em porta a aquest acte, amb aquesta primera pàgina amb què començo el llibre de les meves memòries i vull fer al·lusió, si vaig a parlar d'ETA, ho faré, sens dubte en contra, però en relació amb la meva vida. Això que quedi clar. Per cert, quan llegeixo això que sembla contundent, quan la meva dona em va dir “d'un tret a la boca no es mor ningú”, un amic nostre, quan li vam comentar, quan li vam llegir això, digué “Home, normalment la major part dels suïcides de les novel·les del XIX moren tirant-se un tret a la boca”. Sort que en aquells moments ni ella ni jo no ens en recordàvem, d'això.

La violència d'ETA s'ha de pensar que tampoc no està tan lluny del què ha estat durant molt temps una temptació per a nosaltres. La temptació de la violència, per exemple, es manifestà en el Frente de Liberación Popular, en un parell d'ocasions. Sobre la violència, però, convé distingir diferents actituds. Per una banda, la posició en relació amb la utilització de la violència com a pràctica política a la que, en alguns casos, sigui precís de recórrer. Per altra banda, la posició sobre la licitud de la utilització de la violència en la nostra situació. Finalment, la posició ja no sobre la licitud sinó sobre l'oportunitat de la via violenta en la nostra situació.

Al Frente de Liberación Popular (FLP), organització a la que va pertànyer també en algun moment Alfonso Carlos, es plantejava el tema entre la posició primera, la licitud de la violència en general i la tercera, l'oportunitat de la violència en el nostre moment i lloc. Naturalment, quan es considera el problema de la licitud de la violència com a arma política, la qüestió moral queda suscitada de manera diferent segons l'amplitud amb què es consideri el recurs a la violència. El judici depèn del grau d'acceptació. Doncs bé, quedava clar que nosaltres, els del FLP, teníem una gran proclivitat a exaltar la lluita violenta per a la consecució del triomf revolucionari al món. La negació absoluta d'aquesta via violenta havia estat present en anys anteriors com a conflicte moral en alguns de nosaltres, els que vam entrar al FLP des del cristianisme i que, per exemple, des del moviment Pax Christi -també al que va pertànyer Alfonso Carlos, en una ruta de Pax Christi ell era el director d'una de les rutes mentre que jo era el director d'una de les altres, érem els únics espanyols que anàvem en aquestes rutes dirigint-les- al principi ens sentíem atrets per un pacifisme radical. Mai no vam arribar a adherir-nos a aquest radicalisme, tot i que és cert que érem temptats per una ètica dels principis, l'acceptació de la violència ens semblava una claudicació. L'artificiositat majestuosa de Lanza del Busto no va aconseguir la nostra adhesió però sí la nostra simpatia. Allà em vaig trobar amb

un altre no violent, amb escrúpols, José Luís Álvarez Emparanza, que seria Txillardegi. Quan poc després, cap el 1958, es va convertir en un dels fundadors d'ETA i mentor de l'organització durant molts anys, afirmava el principi de la no violència i assumia el conflicte moral de com se superen les injustícies sense recórrer a ella i és que per passar de la no violència a la violència no hi ha res com desenvolupar un raonament pacifista enquadrant-lo amb el rigor de l'ètica dels principis, aviat enfrontat a les dures realitats que troba, corregint la seva missió al món, passant de la pau a la guerra, convertint-se en la mà justiciera de Déu. La crítica a la nostra posició respecte a l'ús de la violència a la política no s'ha de fer des del pla dels principis, la crítica s'ha de conduir més aviat per la generalitat dels casos en què aquest recurs es justificava, massa fàcil l'apel·lació a aquesta via i massa laxa la nostra consciència per a no plantejar-nos problemes morals respecte als violents. No era pas fàcil d'arribar a una altra solució en un Partit Socialista Revolucionari com volia ser el nostre, amb tan properes experiències de les dictadures feixistes, tan properes que una d'elles encara la seguïem patint, i la lluita de descolonització que llavors es plantejava semblava que no concedia una altra alternativa i el que ha sorgit de les lluites en el temps en què reflexionàvem sobre la necessitat de la violència han estat nous fracassos cap el camí de construir societats democràtiques. Segurament ens faltava sensibilitat política per percebre la via oberta per les opcions democràtiques menyspreades per nosaltres com a producte del capitalisme que havíem de derrotar, també sensibilitat moral per viure la violència, al menys com un conflicte entre allò que es vol aconseguir i el mal que es causa en utilitzar aquest mitjà.

Jo volia començar amb alguna cosa que encara que menciona ja a Txillardegi, el fundador d'ETA des del principi, però que suposa una reflexió on l'autocrítica no pot deixar d'existir també per a nosaltres que no ens pronunciàvem d'una manera suficientment clara per a no optar per la via violenta, per pensar que la lluita política era una lluita on el que s'havia de buscar era la democràcia i no l'apel·lació a la força, al crim, que es el camí que no seguim feliçment nosaltres, però que sí que va seguir el nostre company de política, primer, el fundador d'ETA, i els que després d'ell han seguit vivint en la nostra societat.

L'enfrontament que hem mantingut a Euskadi amb ETA, fins i tot la frontera entre les dues organitzacions, arribà a ser permeable en algun moment. A la V Assemblea d'ETA es plantejà, com un dels temes de polèmica, l'autocrítica pel seu nacionalisme petitburgès i per la seva escassa consciència de la necessitat d'un plantejament revolucionari socialista. Aquestes crítiques es feien ressò dels plantejaments que per aquelles èpoques fèiem des d'ESBA, la branca basca del Frente de Liberación Popular. L'any 1966 es celebrà la primera part de la V Assemblea d'ETA i també en aquell any vam exposar nosaltres les tesis sobre el nacionalisme burgès i el nacionalisme popular. Òbviament, l'autocrítica dintre d'ETA no fou admesa i els seus principals sostenidors, Patxi Iturrioz i Eugenio del Río foren expulsats de l'organització, però el retret que se'ls va dirigir, particularment per Txillardegi, va ser que actuaven com a membres del Frente de Liberación Popular. A aquest retret s'hi afegia el de que ESBA s'havia infiltrat a l'organització, cosa que era falsa. Contràriament, s'exigia o afirmava la línia dura, que denunciava el caràcter objectivament reaccionari dels obrers no nacionalistes, així com la decisió d'emprendre accions violentes, cosa que no havia existit fins aquell moment. La discussió política es va fer impossible al cap de poc temps, a partir de la primera mort causada per ETA, la del Guàrdia Civil de Tràfic Pardines, el 7 de juny de 1968. Amb aquesta mort i amb la del homicida Javier Etxebarrieta, mort hores després per la Guàrdia Civil als afores de Tolosa, entrava ETA decididament pel camí de la violència i de la sang, amb un màrtir com a mobilitzador emocional. A aquesta mort la va seguir, l'estiu del mateix any, la del comissari Melitón Manzanos, un policia torturador que precisament inicià el meu interrogatori quan vaig ser detingut el 1962. Iniciada la via dels assassinats i atemptats, poca possibilitat hi havia de mantenir un debat polític. Afegim-hi que, en aquells moments, els passos del Frente, dels que debatíem amb ells, estaven comptats, ja que el negre any següent desapareixia l'organització.

Aquesta és l'època primera d'ETA, l'època que sorgeix, des del seu naixement, com dic, des de 1958 aproximadament. Era un any després de nosaltres, ens havíem llançat a la política també i en aquell desenvolupament, torno a insistir, hi havia una ambigüitat. Nosaltres vam haver d'optar aviat per negar-nos a defensar la violència fins i tot en la lluita contra la dictadura però, al mateix temps, el nostre sentiment respecte als que, com ETA, empraven la via de la violència seguia tenint una certa ambigüitat. De moment, s'havien de defensar quan als consells de guerra demanaven per a ells la pena de mort. Era una situació ambigua de la que

ja, de seguida, ens vam separar d'ells. Ells optaren per la via del crim, cosa que és una opció perillosíssima perquè suposa el menyspreu a qualsevol via possible, fins i tot en la lluita contra la democràcia, com era la nostra en aquell moment. A les morts del Guàrdia Civil de Tràfic Pardines i del Comissari Manzanos s'uniren altres crims, assassinats, segrestos, extorsions, atemptats. Tot això ens plantejava, als que públicament participàvem en la lluita contra la dictadura, conflictes importants. Aquella línia d'ETA era resultat de la victòria en el sí de l'organització de la direcció nacionalista radical a costa de la socialista.

A la VI Assemblea, el 1970, tindrà lloc un nou enfrontament en què les tesis socialistes que estaven fent ja una crítica al nacionalisme i a la ideologia de lluita anticolonial, així com els que intentaven constituir un partit de la classe treballadora, foren de nou derrotats per l'agrupació dels sectors nacionalistes. La mateixa VI Assemblea quedà denunciada i l'ETA triomfant, l'activista, la que apostava per la violència es denominà a sí mateixa ETA V, ETA V Assemblea. Encara es produirà una nova escissió el 1975 entre ETA Militar i ETA Político-militar que versaria ja sobre el paper de la classe treballadora, però tant una facció com l'altra posarien l'accent especial en la lluita armada.

Així s'ha gestat una gran desgràcia per al nostre poble, l'espanyol, però encara més intensa per al basc. Una desgràcia en la que encara estem sumits. Les causes internes les sabem, la radicalització del nacionalisme i la força opressora de la dictadura carregada al seu torn de nacionalisme centralista. Però el panorama el posarem tots. Els models polítics, ni a Espanya ni a la guerra freda, se'ns oferien mínimament atractius. O precisant més, l'esquerra tenia uns enemics principals que eren l'imperialisme internacional, el neocolonialisme y el feixisme. Contra aquests enemics la violència no podia ser condemnada, se'ns feia difícil la condemna expressa. No podia ser condemnada, de bones a primeres, en les lluites d'alliberament anticolonials, però tampoc com a mètode revolucionari d'alliberament popular, més encara, a la condemna del feixisme seguia la condemna del capitalisme burgès però no la del règim totalitari comunista.

L'any 1968 va ser el del Maig francès, que va permetre l'explosió de llibertats socials i de crítiques a les burocràcies polítiques i sindicals, però els models polítics continuaren essent els revolucionaris, amb el reforçament de *trotskismes* y *demagoguismes*. Encara que no optéssim per la via de la violència, no ens sentíem moralment autoritzats per condemnar-la quan ETA, des del seu nacionalisme radical, la practicava. Sostinguérem massa poc la nostra crítica en principis democràtics i ens aferràrem massa als judicis d'oportunitat, fins i tot aquells que ja havíem iniciat la defensa de les vies democràtiques, després de la renovació del pensament socialista a Itàlia, a França o a Anglaterra, la barreja explosiva de la unitat de la lluita contra la dictadura franquista i el manteniment de posicions revolucionàries ens debilità en el moment d'argumentar contra la violència. Fins i tot en aquell moment, la crítica a l'estalinisme, que des del principi havia estat expressa entre nosaltres, no ens va comprometre en el camí de la pau. A més, encara que critiquéssim la violència, la dictadura ens comprometia amb els violents, com he dit abans, en els moments que aquests es convertien en víctimes de la repressió. Podíem no aprovar l'assassinat del Guàrdia Civil Pardines el 1968, però havíem de mobilitzar-nos en contra de la sentència per la que es condemnava a mort a Sarasqueta, un dels autors del crim, el company d'Etxebarrieta, mort en enfrontament amb la policia. També havíem de participar en el gran moviment popular d'oposició al procés de Burgos, el consell de guerra del 1970 contra 16 dirigents d'ETA, a sis dels quals se'ls va imposar un total de nou penes de mort. Teo Uriarte, Jokin Gorostidi, ja sabeu que foren condemnats a dues penes de mort cadascun. Xabier Larena, Unai Dorronsoro, Mario Onaindia, a una. Una bona part, sinó la totalitat d'aquests processats en el procés de Burgos, ara han emprès un camí totalment diferent. Mario Onaindia ha acabat el seu camí perquè va morir fa cosa d'un any i, per descomptat, l'enfrontament amb ETA havia estat ja clar en tots ells, tot i que havien participat abans en l'organització.

En aquell consell de guerra jo estava disposat a participar-hi com a defensor, però en vaig ser exclòs amb discreció, més que per l'organització segurament pels propis advocats que dirigien l'estratègia de la defensa. Per part d'ETA s'admetia, més aviat es buscava, que entre els defensors hi hagués significats membres del Partit Comunista o del PSOE com Solé Barberà o Gregorio Peces Barba, però sempre que aquests no fossin bascos.

L'ambigüitat davant de la violència d'ETA no només afectava els nostres criteris polítics sinó també els nostres sentiments. Alguns assassinats ens posaven a prova, el del policia Melitón Manzanos, abans ja he dit el 1968, i el del president del govern, almirall Carrero Blanco, el 1973, mostren en tot cas una evolució en la reacció. La mort de Manzanos la vam viure, més que la vaig viure, perquè es tractava de participar en una reacció col·lectiva, com una venjança justificada, o sigui, una venjança feta justícia per la impossibilitat de castigar legalment l'actuació criminal del policia. Recordo que vaig celebrar la seva mort i avui, per descomptat, me n'avergonyeixo. Aquesta celebració fou una reacció que revelava la claudicació de la meua raó en front del meu sentiment i el pòsit d'aquesta derrota moral el seguia tenint durant aquesta mateixa celebració. A l'hora, aquell ànim era expressió de l'abandó de la meua guia política a favor del projecte dels violents. Pel dia 20 de desembre del 73 en què ETA, en un espectacular atemptat, matà l'Almirall Carrero Blanco ja estava jo més advertit del què suposava la via de la violència i encara que no experimentava cap pena tampoc no vaig tenir desig de participar en cap celebració. La mort va ser espectacular, cosa que contribuï a donar a l'atemptat una aparença heroica. El cotxe en el que Carrero s'apropava a l'Església dels Jesuïtes del carrer Serrano de Madrid saltà pels aires per sobre dels quatre pisos de la residència i caigué a un pati interior. Des de l'habitació on era, un jesuïta va sentir el soroll de l'explosió i després el de la caiguda del cotxe. "Jo vaig pensar", digué, "primer que era un avió allò que havia caigut. Després, en comprovar que era un cotxe, vaig pensar que era un cotxe que havia caigut d'un avió. Fins després no em vaig assabentar que havia passat el més inversemblant de tot".

L'atemptat contra Carrero em va fer pronunciar-me ja amb una condemna explícita de la violència d'ETA, expressada a més amb els arguments que llavors, com ara, considero que són els vàlids. La lluita contra la dictadura no podia sostenir-se per una via que suposava la substitució de la democràcia per un grup que la negava. Així i tot, els judicis de principi es defensaven amb molta dificultat en comparació amb els judicis d'oportunitat. L'assassinat de Carrero havia estat eficaç o no, en la lluita contra el franquisme? Si havia estat eficaç, s'havia de defensar l'atemptat? Era difícil sostenir que l'atemptat no era útil per accelerar la fi del franquisme, donat que desapareixia la persona en la que Franco havia pensat per a perpetuar la dictadura. Els arguments en contra podien ser asseveratius, afirmant que la dinàmica de canvi seria igualment capaç de vèncer les forces de perpetuació de la dictadura fos qui fos el qui succeís Franco. Podien els arguments en contra sostenir-se en l'afirmació de la utilitat de la mort de Carrero emparant-se no en una asseveració sinó en allò que era imprevisible del futur. No havia dit Franco, en referir-se a la substitució de Carrero per Arias Navarro a la presidència del Govern, que no hi ha mal que per bé no vingui? Però quan s'utilitzava, com jo utilitzava, el veritable argument en contra de l'assassinat, que era que el model de la democràcia quedava negat si es defensaven mitjans radicalment oposats als democràtics, l'utilitarisme tornava a fer-se present a les discussions. Tot i així, no s'arribava a distingir en aquell moment entre l'ètica estrictament utilitarista, que jutjava només des de la curta distància de la generació de la fi del franquisme, i l'ètica política, que no permet renunciar als principis sinó compondre aquests amb la previsió de les conseqüències de les nostres opcions, però calcular les conseqüències des d'una general perspectiva de futur. Per haver confós utilitarisme de curtes mires amb conseqüencialisme es va donar a ETA una cobertura moral que encara avui estem patint.

El 13 de setembre de 1974 —on acaba aquesta primera part és amb la mort de Franco el 1975— les coses es començaven a aclarir més. Explotà una bomba a la cafeteria Rolando, al carrer del Correo de Madrid, al costat de la Direcció General de Seguretat. Encara que ETA pretenia atemptar contra policies i funcionaris, l'atac resultà indiscriminat, moriren 12 persones i hi ha haver 80 ferits. Tant pels resultats com per la manipulació en la cobertura de l'acte terrorista, l'acció resultà d'una criminalitat repugnant. Després de la mort de Manzanos i la de Carrero ara sí que ja la violència d'ETA se'ns presentava sense possibilitat de cap mena de comprensió, ni moral ni política. Només quedava el nostre comprimís amb els condemnats a mort i la nostra solidaritat amb els enemics del franquisme en la batalla final per l'amnistia.

Així acaba la primera part d'ETA. O sigui, on projecta sobre nosaltres l'ambigüitat, on havíem d'haver reaccionat abans i més durament per negar la via de la violència i no ho vam fer d'una manera suficientment clara, encara que no hi entréssim, encara que estiguéssim també enfront d'ells. La veritat és que anava amb una bolla d'heroïcitat que ens portà a conseqüències molt lamentables. Però, evidentment, el que va venir després és ja una altra cosa, el que va venir després és que, una vegada acabada la dictadura, la violència deixava de tenir sentit i, tot i així,

s'anava fent cada vegada més indiscriminada i creixien els enemics. El plantejament d'ETA s'anava fent més paranoic i els seus enemics no eren ja el franquisme que havia deixat d'existir, els seus enemics eren en última instància tots els que no eren d'ETA. Després, per raons utilitàries, ETA s'ha negat naturalment a estendre els atemptats, quasi sempre, no sempre, contra els sectors nacionalistes de la societat però en canvi, a més a més dels policies, han entrat dins del seu camp de tir els que havien estat companys seus en la lluita contra el franquisme, contra la dictadura, però que no havien combregat amb les opcions violentes. Això ha passat, és allò que nosaltres estem vivint després amb aquesta sorpresa que el fanatisme d'ETA consistia en declarar-se ells els únics que definien on estava la justícia de la seva acció i on estava la injustícia de l'acció dels altres. Això ha portat no a uns crims que, com dic, començaren els setanta i escaig i que tingueren un resultat particularment sinistre a la cafeteria Rolando sinó a una cadena de crims i d'extorsions que ha passat de l'ordre de 2.000 morts per l'acció d'ETA i, a més a més, s'ha convertit d'una manera clara per a nosaltres, al País Basc, en quelcom que ens demanava, que ens exigia, que reaccionéssim. Allò que durant la preautonomia va ser per a mi una batalla personal, perquè vaig ser nomenat Director de Drets Humans sense cap poder polític encara, no hi havia ni Estatut ni res, però la mobilització amb aquest limitat resultat de polítics i d'intel·lectuals a favor de la pau va arribar a aconseguir més tard una cosa important, s'aconseguí un compromís conjunt al País Basc en el que hi participaren demòcrates, nacionalistes y no nacionalistes, en una declaració inequívoca contra la violència d'ETA. Va ser l'anomenada Carta dels 33, que es publicà el 27 de maig de 1980. Per a la meua gran satisfacció, va ser en gran part resultat de la col·laboració amb alguns nacionalistes. Elaborarem així un escrit que fou qualificat en alguns mitjans com *El País*, per exemple, com un manifest que conté una crítica més radical realitzada cap als terroristes. El més important és que aconseguíem, al costat de la firma de polítics d'íntegre comportament democràtic, cosa que inclou en un polític un profund sentit del deure de compromís, la d'altres que per no ser polítics d'ofici no es sentien tan apressats per aquelles exigències però que es van veure compromesos per la necessitat de respondre a l'agressió de la violència contra el nostre poble. Així firmarem els 33. Entre els polítics compresos s'hi trobava el perpetu combatent Agustín Ibarrola, el pintor a qui vaig conèixer a la presó el 1962, i amb ell, i amb mi, d'altres l'adhesió dels quals buscàvem des de la seva fidelitat nacionalista o no nacionalista, però en tot cas i abans, democràtica, com era el cas de Koldo Michelena, el millor lingüista que hi ha hagut de la llengua basca, durant la guerra condemnat a mort per "gudari", o de Joseba Elósegui, capità de "gudaris", o Gabriel Celaya, que començava a jubilar-se poc a poc de vells i intensos compromisos comunistes. Però, a més a més, firmaren d'altres que es van sentir compromesos amb els seus ciutadans i amb la seva societat i que havien viscut la política des de la distància, Eduardo Chillida, Julio Caro Baroja, José Miguel Barandiaran, conegut etnòleg, l'important psicòleg Julián Ajuriaguerra, resident a Suïssa i germà del líder nacionalista, el cantant i notable poeta basc Javier Lete, el secretari d'Euskaltzaindia, l'Acadèmia de Llengua Basca, Juan San Martín, l'escultor Néstor Basterrechea, i mencionaré també el meu sogre, el notari Miguel Castells.

El contingut de l'escrit té poca importància, encara que molts el van alabar per la seva contundència. El que és important en canvi és que s'escriu i que es publicu ja en aquell moment. Això va en contra també del què es diu que al País Basc ningú no ha parlat mai. S'ha parlat poc però hi ha hagut aquests pronunciaments. I, a més, ningú no em treu la meua certa capacitat d'expressar el meu rancor perquè meresqué una roïna rèplica del dramaturg Alfonso Sastre. "Señores 33", ens deia Sastre al diari, "cuando escriban una carta contra la tortura, contra las detenciones arbitrarias y otros mil males que sufre el pueblo vasco, yo aprobaré de muy buen grado que ustedes rechacen las acciones de ETA; mientras tanto, no. Mientras tanto no pasan ustedes de ser unos tristes farsantes en la comparsa del ministro Rosón", i afegia Alfonso Sastre, "el hecho de vivir en este país me procura unos datos quizás inasequibles para quien no vive en él o para quienes viviendo en él están intoxicados de politiquería y en definitiva aislados del medio en el que creen vivir, la población vasca, los vascos como pueblo, pues hay quienes teniendo catorce apellidos vascos" –yo tengo siete que sepa- "todavía no han caído en la cuenta ni siquiera de que son vascos mientras que otros, como yo que yo un semita salmantino-murciano he tenido bastante con tres años de vivir aquí para caer en la cuenta de algunas cosas". Sastre, abans de venir al País Basc, no sé si estava intoxicat de politiqueria, sé que estava intoxicat de connivència amb la pitjor violència que ens va quedar després del franquisme, la d'ETA, que causaren els morts del carrer del Correo a Madrid. Mantinc doncs el que li vaig dir en la meua indignada resposta: penes de mort, molts anys de presó, dècades

d'exili, tortures, detencions, persecució i repressió de tot tipus i sobretot una insubornable i constant denúncia de la violència antidemocràtica i de l'autoritarisme que ha procedit de l'Estat feixista i que encara avui no s'ha superat són les credencials que aquests 33 poden presentar per qui la lluita per la llibertat no queda limitada als tres anys de la dècada Sastre. I avui segueixo conservant tot el meu menyspreu cap a Sastre.

On som ara? Estem en una situació on el nostre poble ha quedat dividit, ha quedat trencat pel fet de la violència, hem tingut dificultats per enfrontar-nos a la violència d'ETA i no hem tingut tampoc el valor o la possibilitat d'aconseguir que al nostre poble se superin les dues comunitats, i la memòria fràgil. El nostre poble basc és un dels que té més sentit identitari, això és fàcil de descobrir en tots nosaltres, però menys cohesió. Jo crec que de tota Espanya la comunitat més dividida és la basca. Precisament perquè el fet del nacionalisme i el fet de la violència ens ha ficat en un carreró de difícil sortida i, solament en la mesura en què pensem que podem pertànyer tranquil·lament a diverses comunitats diferents i al mateix temps, és el que donarà cohesió al nostre poble i ens donarà la possibilitat de sortir del nostre estat de divisió. Es pot parlar d'altres pobles també, però jo no sé si entre els catalans passa el que passa entre els bascos, que ens sentim molt identificats, els guipuscoans amb ser guipuscoans i menys amb els biscaïns, que ens sentim membres de la comunitat de San Sebastián. El meu amic Ernest Lluch intentava descobrir-nos la comunitat fins i tot en l'esport, l'esport era el primer objecte que se li acudia sempre a l'Ernest Lluch, parlar de futbol i d'esport, i deia "sí, aquest té quelcom d'especial. Els bascos, per exemple en futbol, sempre ha tingut magnífics porters". Jo he deixat d'anar a futbol des que tenia 12 anys, alguna vegada he vist per la tele alguna cosa, *mea culpa*. I jo llavors deia "no, no, tampoc això, són guipuscoans", "és que Iribar és guipuscoà, és que Zubizarreta és guipuscoà, etc", "oblida-te'n, aquí no hi ha una condició nacional basca ni en els porters de futbol, que són els guipuscoans". En fi, el que som és una societat extraordinàriament dividida, dividida per la violència, i solament en la mesura que construïm o que siguem capaços de construir un món de convivència podrem sortir dels mals en els que hem estat introduïts.

Vull acabar ara amb una altra cosa. L'estructura del que he exposat em sembla que ha quedat clara. És a dir, a ETA l'hem tolerat massa i segons com tenia una certa capacitat de fer-se comprendre quan estàvem sota la dictadura, també malament, però ha tingut aquesta capacitat de fer-se comprendre. Després no, després és ja l'enemic que ens ha causat les morts. I així m'agradaria anar acabant amb unes reflexions que, a la meua edat, cada vegada la meua memòria està més poblada de morts, que fills i néts s'encarreguen de repoblar amb la seva presència viva, però no és a cap d'aquests morts a qui vull evocar ara, és als que, a diferència de la meua supervivència, no han sortit de l'infern d'ETA, aquells que en el temps que m'acompanyaren, una mica abans o una mica després, en el descens a aquest infern, m'acompanyaren però que no han sobreviscut, els morts que ETA ha causat mentre la democràcia s'afirmava, sí, aquests. Però de tots ells puc ara evocar-ne uns pocs, en representació de tots. Evoco així el guàrdia civil i la seva promesa, morts al cotxe que ocupaven en el temps de la preautonomia, quan jo era Director de Drets Humans del Govern basc, govern provisional, el guàrdia civil caigué a sobre del volant i el seu front sobre la botzina que va seguir sonant com a crit d'auxili desatès fins que es va acabar la bateria i a mi em va tocar assistir als funerals. Evoco també les dues germanetes bessones mortes a l'atemptat de la casa quarter de Saragossa, mortes juntament amb altres però que a mi em representaven el dolor dels nens màrtirs i pels nens màrtirs. Tots ells, fins i tot les dues bessones, són la representació de les morts que, per a la nostra desgràcia, ha estat causada pel fanatisme que ha sorgit al nostre poble. Puc mencionar Manuel Broseta també, fora del nostre poble. Puc mencionar Gregorio Ordóñez i altres, els meus companys que també quedaren en el camí. Quedà en el camí Enrique Casas, de la mort del qual, el 23 de febrer de 1984, me'n vaig assabentar a Barcelona i ho vaig comunicar consternat a Manolo Sacristán, que no semblava entendre la meua angoixa ni la importància del fet. Constructor de la democràcia a Euskadi, a Espanya, fou assassinat, Enrique Casas, per haver estat constructor de la democràcia a Euskadi i a Espanya. Quedà en el camí Francisco Tomás y Valiente per haver estat president del Tribunal Constitucional i peça fonamental en la consolidació de l'Estat de les Autonomies. La meua relació amb ell venia d'antic, ja en el seu llibre *La tortura en España* era jo el protagonista passiu del seu últim capítol. Després hem coincidit en la defensa de l'Estat democràtic i en el sentit d'Estat. Quedà en el camí Fernando Múgica i el seu assassinat és una immensa tragèdia que he intentat racionalitzar dient que l'he viscut com alguna cosa que afecta

allò a que jo encara aspiro a que siguin els partits, un grup de companys. Davant de la seva mort he descobert que abans que el militant amb qui més discutia era l'amic contra Franco en les meves presons i en les del seu germà i el pare dels fills que he vist créixer, un home amb amor a la vida, sense por a la mort. Quedà en el camí Fernando Buesa, Fernando juntament amb Jorge, el seu escorta, era el primer un servidor de la política socialista del partit més antic d'Euskadi, constructor de la democràcia i company. El segon era un servidor de l'Estat. Que em perdonin els familiars de Jorge Díaz, l'ertzaina assassinat per ETA, si concentro el meu record, el meu personal dolor i la meva ràbia en l'assassinat de Fernando Buesa, que ja al llarg de la seva vida havia emprès l'exercici de la seva funció pública i que ens deixà com a herència el seu treball valent i honorat. Va ser el meu amic i el meu company, però era també potser el dipositari principal entre les files socialistes d'una consciència clara que la convivència entre els bascos és una necessitat i al mateix temps quelcom no aconseguit.

Hi ha frases canòniques que s'han de pronunciar en aquests moments però que ens poden induir a error, la més elemental, "dels assassinats només és culpable el que assassina i qui assassina és ETA". Això és cert i, tot i així, alguna cosa massa important està succeint com per a què no pensem que existeixen altres responsabilitats amb els que practiquen la convivència amb un projecte del futur de les regles democràtiques de constitució de la societat civil. I en lletania breu, per les mateixes qualitats i virtuts, quedà en el camí Juan Maria Jáuregui, quedà en el camí José Luis López de la Calle, quedà en el camí Ernest Lluch, i tants d'altres. La mort és sens dubte la detenció final, el destí del que no ens podem escapar, però l'haver elegit morir, encara que ens matin, per defensar la pròpia coherència ètica, això és el seu dret a viure com han triat, amb llibertat fins el final, han integrat el morir com l'acte final de la seva pròpia trajectòria i han impedit que la mort que els han causat sigui la seva derrota. No puc tallar desgraciadament amb la meva resurrecció, Ernest Lluch morí quan jo havia sobreviscut, i el mateix va succeir amb altres víctimes. En representació de totes elles menciono la de Joseba Pagazaurtundua, mort a Andoain i per la mort del qual no els queda altra alternativa als nacionalistes que els empararen que la de sentir-se directament culpabilitzats o la de sentir-se polítics de cor de gel, segons la terrible qualificació que els dirigí la seva germana Maite Pagazaurtundua. El meu homenatge als qui ens han deixat i als joves que recullen la bandera de la dignitat, de la democràcia i de la lluita. A tots ells, i representant a tots ells, una frase que són les paraules que en el seu dia vaig dedicar a José Luis López de la Calle, han derrotat la ignomínia, amb una frase la veritat de la qual puc testificar: "a nosaltres ja no ens para ningú", deia José Luis López de la Calle. Aquest plural optimista no és només un judici de fet, és també un judici de valor. El judici vol dir en efecte varies coses. A mi ningú no em farà callar, i també, el que dic per a mi val per a altres, amb els que em sento solidari, és a dir, el que afirmo per a mi vull i crec que servirà també per a altres, per a aquells als que em refereixo quan els incloc en el terme nosaltres. Provoca la frase també ara un sarcasme abjecte que podran celebrar els assassins: "vaja si t'hem parat", un sarcasme que podran comprendre potser els que lamentant la mort entenen el seu caràcter inevitable, però amb la seva frase estaven separant el morir i el matar. La primera separació entre el morir i el matar afecta la pròpia dignitat de la persona i l'acceptació lliure de la seva vida fins el seu final, escamoteja la mort del camp de decisió dels assassins i la converteix en el mateix moment de l'acte criminal perpetrat contra la víctima en l'última assumpció de la llibertat. No he elegit que em matin però he elegit que, encara que em matin, el morir es converteixi en l'assumpció del meu model de viure fins a la mort. No són aquestes subtileeses abstractes, és quelcom quotidià en un país amenaçat pel terrorisme. Al temor y al dolor se'ls venç amb aquesta espècie de moral estoica o de decència, si volem fer servir termes menys altisonants, per la qual la possible víctima es nega a que la parin mentre viu, ja que quan decideixin matar-la li arrabassin el seu propi morir com a acte final de la seva vida. Moltes gràcies.